

**Секуляризація
церковних римо-католицьких маєтків
на Волині у першій половині XIX століття**

У статті досліджено процеси секуляризації маєтків римо-католицького духовенства на Волині після приєднання цього регіону до складу Російської імперії у результаті трьох поділів Речі Посполитої (кінець XVIII ст.) протягом першої половини XIX ст. Особлива увага приділена другому етапу секуляризації, каталізатором якого стало польське Листопадове повстання 1830-1831 рр..

Ключові слова: секуляризація, Луцько-Житомирська дієцезія, церковне землеволодіння

The elimination processes the domain of Roman-catholic on Volhyn during the first part of the 19th century

In the article explored the transmission processes into public estates domain of the Roman-Catholic clergy on the Volhyn. There were happened after addition of this region to the Russian empire after the three divisions of Polish Commonwealth (end of the 18th century) during the first part of the 19th century. Special attention was spared to second liquidation stage of church landownership after Polish November revolt in 1830-1831 years.

Keywords: the elimination, the Lutsk-Zhytomyr Dioceses, the church landownership

Однією з характерних рис економіки Волині у першій половині XIX століття, а саме аграрного виробництва, було збереження в структурі землеволодіння церковних маєтків. У цей час Римо-Католицьку Церкву (на приєднаних від Речі Посполитої землях) можна назвати крупним землевласником. Сильні економічні

позиції Римо-Католицької Церкви були основою політичного впливу духовенства в краї. З огляду на це, важливим моментом при дослідженні історії Римо-Католицької Церкви на Волині (історії Луцько-Житомирської дієцезії) є питання секуляризації* церковних маєтків, що є невід'ємною частиною аграрних і соціальних відносин у регіоні. Цим визначається актуальність запропонованої теми. Метою дослідження було вивчити процеси ліквідації церковного римо-католицького землеволодіння на Волині у першій половині XIX століття. У процесі роботи над статтею вирішувалося ряд завдань:

- охарактеризувати етапи секуляризації римо-католицького землеволодіння;
- з'ясувати особливості секуляризації після Листопадового повстання 1830-1831 років.

Вивчення питання ліквідації церковних маєтків допоможе у з'ясуванні різних аспектів життєдіяльності Римо-Католицької Церкви на Волині, передусім соціального та господарського розвитку, міжконфесійних відносин та відносин Церкви та держави, суспільно-політичної ситуації. Секуляризація була спричинена конфесійною політикою царизму – прагненням до узалежнення організації і устрою Церкви від абсолютної влади й підпорядкування Церкви інтересам самодержавства. Отож, питання секуляризації стосується важливих аспектів історії діяльності Церкви.

Щодо історіографії проблеми, то варто зазначити, що дане питання недостатньо висвітлене в українських та польських наукових працях. Особливої уваги заслуговують дві монографії – А.Зінченка [1] “Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття” та О.Крижанівського [2] “Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVII – перша половина XIX ст.”. Монографія А.Зінченка базується на широкому колі архівних та опублікованих джерел. У ній розкриваються особливості функціонування церковних маєтків у системі політичних, соціальних, конфесійних та національних відносин на Правобережній Україні в останній чверті XVIII – у першій половині XIX століття. Автор порівнює статус церковних маєтків у

* секуляризація (з лат. *saecularis* світський) – перетворення церковної і монастирської власності у світську

пізній Речі Посполитій та Російській імперії, розкриває мотиви, етапи, наслідки їх секуляризації. Метою дослідження О.Крижанівського стало висвітлення характеру господарської діяльності Церкви на Правобережній Україні у XVIII та у першій половині XIX століття, тобто функціонування у різних соціально-економічних умовах: за Речі Посполитої та Російської імперії. Особливу увагу він звернув на поступове взяття економічного життя Церкви під державний контроль після включення Правобережжя до складу Російської імперії. З'ясував головні засади політики царизму щодо церковних землеволодінь.

Джерельна база проблематики відносно репрезентативна. Під час пошукової роботи було опрацьовано значний масив опублікованих матеріалів та архівних документів Центрального Державного Історичного Архіву України (ф. 442: Канцелярія київського військового, волинського і подільського генерал-губернатора) та Бібліотеки Архівів, що в м. Київ, Державного архіву Житомирської області (ф. 178: Луцько-Житомирська римо-католицька духовна консисторія).

Наприкінці XVIII століття у результаті трьох поділів Речі Посполитої Волинь повністю увійшла до складу Російської імперії. Це означало не лише зміну територіально-адміністративного устрою, а передусім – політичної системи: шляхетської демократії на абсолютистську владу самодержавства. У XVIII столітті, особливо у другій його половині, царська влада активно розвинула процес підпорядкування Православної Церкви своїм інтересам. Починаючи з першої чверті XVIII століття в Російській імперії Церква остаточно втрачає самостійність, перетворюється на специфічну державну установу, майже позбавлену можливості до якихось власних виступів. А у другій половині XVIII століття феодальне церковне землеволодіння в Росії було остаточно секуляризоване. Указами імператриці Катерини II від 26 червня 1764 р. були вилучені в казенне управління маєтки духовництва у власне російських губерніях, а від 10 квітня 1786 р. і 25 квітня 1788 р. – на Лівобережній та Слобідській Україні і в прилеглих до неї російських губерніях. Секуляризація церковних маєтків посилила політичну залежність Церкви від російського царизму [3].

Логічно, що такою ж стала політика царизму відносно Римо-Католицької Церкви, і, передусім, через перетворення її з поодиноких віруючих на могутню силу, в т.ч. політичну, на заході держави. Секуляризація церковного землеволодіння в західних губерніях у зв'язку із особливостями політичного статусу регіону проводилася не одночасно, церковну власність вилучали поетапно:

- I етап – з 70-х років XVIII ст. до 20-х років XIX ст.;
- II – 20-30-і роки XIX ст.;
- III – початок 40-х років XIX ст.

Отже, перші кроки щодо секуляризації церковного землеволодіння були зроблені ще у 60-80-х роках XVIII ст. В іменному указі від 8 грудня 1792 року генералу М.Кречетникову про порядок управління новими територіями зазначалося, що населенні маєтки залишалися лише за тими із духовенства, хто присягнув на вірність імперії, інші – конфісковувалися. З іншого боку, заборонялося заповідати маєтки на користь монастирів та церков, лише готівку. Однак, задля укріплення позицій царизму на приєднаних територіях, необхідними були поступки як для польського населення краю, так і римо-католицькому духовництву. Ігнорувати вплив Церкви на населення і її зв'язки із шляхтою в той час для самодержавства було неможливим, це б дорівнювало "самогубству". Міліарна сила не могла вирішувати усі питання, необхідна була і дипломатія у стосунку до провідних верств на новоприєднаних землях.

Римо-католицьке духовництво Волині було активним суб'єктом економічних відносин краю. У церковних господарствах розвивалося рільництво, городництво, тваринництво, лісове господарство, мануфактурне виробництво, цегельне, залізобудівне, рибне господарство, бджільництво, книгодрукарство тощо. Господарська діяльність духовенства реалізовувалася у фільварках*, які, у переважній більшості, були центрами сільськогосподарського виробництва. Число фільварків у церковних маєтках визначалося кількістю населених пунктів, що їх мав той чи інший духовний власник і їх віддаленістю один від одного [4].

* фільварок – комплекс господарських будівель з тяглом і сільськогосподарським реманентом

Господарський уклад церковних маєтків був однотипним. На характер церковних господарств істотно впливала їх забезпеченість робочою силою. Основна увага приділялася вирощуванню зернових культур, особливо жита і вівса, а також таких технічних культур, як конопля і льон. Рівень агротехніки був досить низьким, що відбивалося на невисоких врожаях. Примітивна система рільництва вимагала чималої кількості робочої худоби, тому значна увага приділялася скотарству. Основною тягловою силою були воли. Розводили також корів, кіз, домашню птицю, свиней тощо. Участь церковних господарств у торгово-ринкових зв'язках вимагала збільшення виробництва товарного зерна та деяких інших сільськогосподарських продуктів, на які існував ринковий попит. Для реалізації цієї потреби були призначені фільварки. Традиційним же доходом Церкви залишалась десятина, яку можна було відчужувати, принаймні здавати в оренду. І хоча, згідно законодавства Речі Посполитої, духовенство повинно було отримувати грошовий еквівалент зернової десятини, і в пізніший час – у першій половині ХІХ ст. – вони отримували цей податок зерном [5].

1830-1831 роки – це час польського Листопадового повстання, яке охопило і територію Волині. Римо-католицьке духовенство не могло стояти осторонь цих подій. Духівництво Волині брало відносно активну участь у повстанні: 34 римо-католика, 32 уніата, 5 православних. Нижче римо-католицьке духівництво по-різному відносилось до повстання: багато священиків старшої генерації заохочували до повстання, але матеріальних пожертв не складали. Частина – неприхильно, навіть вороже ставилося. Молодше покоління священиків активно залучалися до повстання, особливо піари і монахи [6]. Важливими опорними пунктами повстання були монастирі. Маючи значні маєтки, а у зв'язку з цим – грошові та продовольчі ресурси, коні, необхідні матеріали, ченці активно допомагали повстанцям, самі вели збір коштів на користь повстання серед населення. Як зазначали самі учасники подій, монастирі рівною мірою зі світськими були пунктами збору повсталих і базами їхніх подальших операцій, забезпечували повстанські тили. Борючись за відновлення своїх колишніх привілеїв, духовенство становило консервативне крило шляхетського визвольного руху [7]. Тому наслідки поразки

повстання відчула на собі і Римо-Католицька Церква. З'явилась значна кількість царських указів, направлених проти Католицької Церкви.

Основні напрямки дій уряду Миколи I спостерігаються в проектах політичного переустрою західних губерній, запропонованих місцевою владою у зв'язку з початком Листопадового повстання. У грудні 1830 року могилівський цивільний губернатор подав царю записку про “припинення шкідливого впливу католицького духівництва” у західних губерніях. Окрім іншого, могилівський губернатор пропонував відібрати в монастирів нерухомі маєтки, натомість винагородивши духівництво щорічним грошовим окладом. Така система заходів мала на меті підпорядкувати духівництво тіснішому урядовому контролю, а в ширшому значенні – політичну уніфікацію західних і власне вже російських губерній [8]. За декретом Сенату від 15 серпня 1832 року під загрозою суворих кар було заборонено навернення православних до католицизму. Указом від 20 серпня 1832 р. оголошено, що шлюби православних з іновірцями має благословляти православний священник під загрозою нечинності, а діти мають виховуватися у православній вірі [9]. Від 10 червня 1830 р. заборонено католицьким монастирям, а від 11 липня 1836 р. і костелам тримати у прислузі православних. Ця заборона негативно відобразилася на економічному становищі Римо-Католицької Церкви, але разом з тим погіршила соціально-економічне становище багатьох церковних селян, оскільки католицьке духовенству змушене віддавати свої маєтки в оренду шляхті й міщанам, що спричинило більший визиск із селян орендарями [10].

У серпні 1831 р. волинський і подільський тимчасовий військовий губернатор Василь Левашов запропонував низку заходів у боротьбі з національно-визвольним рухом у західних губерніях. Він вважав за необхідне, по-перше, у зв'язку із прямою участю у повстанні монахів Почаївського василіанського монастиря, передати його з усім майном православному духівництву; по-друге, зробити цей захід постійним правилом для всіх католицьких і уніатських монастирів, ченці яких брали участь у повстанні. Цей захід відповідав указу від 6 травня 1831 р. про конфіскацію маєтків дворян-повстанців.

Спочатку рішення про передачу в казенне відомство власності окремих монастирів, ченці яких були учасниками Листопадового повстання, приймалися як винятки. Згодом стало зрозумілим, що кількість таких монастирів постійно зростає і може досягти значного числа. Виникла нагальна необхідність віднайти загальну підставу для вилучення населених маєтків монастирів та білого духовенства. На основі доповіді графа Д. Блудова, затвердженої 2 жовтня 1831 р., закривати монастирі й передавати їхню власність у казну чи на інші призначення було дозволено за загальними правилами конфіскації маєтків за участь у повстанні [11].

Неабияку допомогу царю в розробці планів політики в західних губерніях призначений був надавати Комітет західних губерній. Комітет був негласно створений при Сенаті царем Миколою I 14 вересня 1831 р. Його очолив князь В. Кочубей [12]. Одним із рішень Комітету західних губерній стало схвалення пропозиції про зменшення кількості католицьких монастирів. До закриття були намічені монастирі, які не мали визначеного канонічними правилами числа ченців, а також римо-католицькі монастирі, розташовані серед православних та уніатських сіл. У грудні 1831 р. цар підтримав це рішення Комітету. У західних губерніях передбачалося закрити 191 і залишити діючими 113 католицьких монастирів. На Волині, відповідно, 35 монастирів були визначені на скасування, а 18 планували залишити діючими.

19 липня 1832 року цар затвердив доповідь графа Дмитра Блудова “Про зменшення і перетворення римо-католицьких монастирів”. Відмінною рисою доповіді був наступний момент. Зазначалося, що попередні задуми залишити католицькому духовенству маєтки закритих монастирів і включити їх у загальне число маєтків католицького духовенства у кожній єпархії є недоцільним, оскільки таким чином уряд утратить можливість досягнути своєї головної мети – ліквідувати будь-які впливи Римо-Католицької Церкви на суспільно-політичне життя регіону. Це б лише збільшило економічну вагу білого духовенства, дало б їм засоби для поширення своєї релігії. Тому Д. Блудов передбачав залишити у віданні єпархіальної влади лише капітали. Нерухомі маєтки належало передати до казни. А задля заспокоєння незадоволення з такого кроку, необхідно оголосити, що доходи від тих

маєтків будуть направлені на різні богоугодні заклади, у т.ч. на утримання парафіяльних шкіл замість закритих монастирських. Однак – це мала бути лише голослівна обіцянка. Частина ж доходів передбачалося виділити на утримання церков, які перейдуть у відомство православного духовництва. Передача в казенне відомство маєтків покладалася на цивільних і військових губернаторів, їй належало проводити швидкими темпами. Для прийому маєтків призначалася комісія з чиновників казенної палати і духовного депутата. Прийом належало провести за попередніми інвентарями й візитами з необхідними доповненнями. Передбачалися заходи щодо посилення нагляду єпархіальних єпископів над монастирями та їхньою власністю [13].

На підставі цієї доповіді був виданий указ “Про закриття деяких римо-католицьких монастирів”, опублікований 19 липня 1832 року. Як аргумент для тих, хто міг би протестувати проти цього указу, було використано буллу папи Бенедикта XIV від 1744 р., в якій говорилося про некомплектні монастирі. Некомплектні монастирі складали монастирі, кількість ченців яких не перевищувала восьми осіб. Царська влада якби підкреслювала, що ліквідуватися будуть саме ці монастирі. Окрім того, необхідність закриття монастирів обґрунтовувалася невідповідністю числа монастирів кількості віруючих-католиків [14]. Указ від 19 липня 1832 р. істотно обмежував власницькі права католицького духовенства, помітно скорочував кількість монастирів, що були важливими центрами впливу і поширення католицької віри.

У записці Міністерства внутрішніх справ і Департаменту духовних справ іноземних віровизнань “Про скасування римо-католицьких монастирів” від 6 серпня 1832 р., адресованій київському військовому, волинському і подільському генерал-губернатору, обґрунтовано причини видання вищезгаданого указу. Зазначено, що римо-католицькі монастирі перебувають у розладнаному стані. Власне тому імператор наказав Міністерству внутрішніх справ вивчити джерела цього “зла”. Виконуючи розпорядження царя, Міністерство, на основі наявних відомостей і справ, виявило малу кількість монахів у деяких монастирях, що полягало у неминучому впливі обставин. Кількість монахів не відповідала кількості наявних монастирів.

Тому імператор вирішив, що настала необхідність покласти край цьому порушенню уставів римо-католицьких монастирів. Кращим і навіть єдиним істинно дійовим засобом визнавалося скасування “лишніх монастирів”, що визнавалися некорисними через недостатність свого складу чи за місцевістю розташування – далеко від компактного розселення римо-католиків. Зазначалося, що користь з цього заходу для Римо-Католицької Церкви буде полягати у наступному:

- монахи повернуться до істинного свого призначення;
- капітали ліквідованих монастирів приєднуються до загального майна Церкви;
- з’являться засоби виправлення багатьох важливих недоліків складу й управління Церкви;
- буде можливість для посилення семінарій, щоб необхідна кількість священиків могла отримати відповідну освіту;
- будуть засновані заклади для догляду за старшими священиками та важкохворими.

Отож, серед положень указу від 19 липня 1832 року були наступні:

- негайно скасувати усі неуконфліктуючі монастирі. Залишити лише ті, в яких буде зручно розмістити монахів інших, ліквідованих, монастирів;
- скасовувати і ті монастирі, що знаходилися серед греко-російських та греко-уніатських селищ;
- монахів перевести в інші монастирі їх ордену, а якщо такі зайняті під військові магазини чи шпиталі – то хоча б тимчасово в монастирі інших орденів;
- храми – якщо у тій місцевості велика кількість парафіян, а інші костели розташовані далеко – перетворити у звичайні парафіяльні зі згоди Міністерства внутрішніх справ на розсуд місцевої цивільної влади. В інших випадках – перетворити їх разом з монастирськими будівлями на загальнокорисні заклади;
- грошові капітали, що належали скасованим монастирям, приєднати до допоміжного фонду римо-католицького духовенства [15].

У скорому часі, 18 серпня 1832 р., волинський цивільний губернатор надіслав луцько-житомирському римо-католицькому єпископу Михайлу Пивницькому лист, у

якому нагадував єпископу, що тому слід зробити розпорядження відносно ліквідування у Волинській губернії 35 “лишніх” римо-католицьких монастирів, відповідно до наказу Римо-Католицької Колегії [16].

У процесі закриття монастирів деякі монахи приймали рішення перейти до білого духовенства. Рішення влади щодо них було таким: негайно відправляти їх до єпископа Пивницького в Луцьк, аби монастирі були звільнені і не виникало затримки з їх скасуванням [17].

Отож, 35 римо-католицьких монастирів протягом 1832-1833 років було скасовано у Волинській губернії. 10 серпня 1832 року Другий департамент Міністерства фінансів розіслав казенним палатам західних губерній циркуляр “Про прийом у казенне відомство нерухомих маєтків, що належали закритим римо-католицьким монастирям”. Циркуляр допускав при цьому керуватися правилами прийому в казну секвестрованих і конфіскованих маєтків від 17 липня 1831 р. У циркулярі передбачалося скласти у ході прийому опис маєтків, вказати порядок управління в них, наявність оброчних статей, перевірити правильність укладення орендних контрактів, визначити дохідність маєтку. Витрати на прийом маєтків передбачалося відшкодовувати з коштів закритих монастирів. Доходи з нерухомих маєтків скасованих монастирів планувалося враховувати окремою статтею і зберігати до особливого розпорядження. За указом від 19 липня 1832 р. на Волині в казенне управління перейшли маєтки римо-католицьких монастирів з 2196 ревізькими душами селян. По повітах вони розділялися наступним чином:

кількість душ	повіт	кількість душ	повіт
40	Житомирський	73	Острозький
85	Новоград-Волинський	783	Кременецький
479	Заславський	110	Дубенський
97	Старокостянтинівський	57	Луцький
30	Володимирський	244	Ковельський
13	Рівненський	185	Овруцький

Крім того, у 1831 році в казенне управління перейшли маєтки монастирів, закритих безпосередньо за участь у Листопадовому повстанні, наприклад, Дубенського піарського, маєток якого складав Стрільський ключ у Рівненському повіті. Ченці цього монастиря були розміщені по інших монастирях і було встановлено суворий нагляд за їхньою поведінкою [18].

Усі доходи з помонастирських маєтків зосереджувалися у віданні однієї Віленської казенної палати. Тому казенні палати західних губерній зобов'язані були зараховувати ці доходи одразу після їх надходжень до загальногубернських доходів, але усю інформацію по них слід було без затримки передавати Віленській казенній палаті, яка зобов'язувалася вести цим доходам детальний розрахунок [19].

Передача в казенне управління маєтків закритих католицьких монастирів у 20-30-х роках XIX століття становить II етап секуляризації церковних маєтків у західних губерніях Російської імперії, в т.ч. на Волині. Його особливістю було те, що маєтки, відібрані у духівництва, переходили у казенне управління. За циркуляром від 10 серпня 1832 р. вакантні маєтки належало віддати в оренду з торгів з найближчого економного терміну. Губернські казенні палати повинні були визначити терміново і точно доходи з них і селянські повинності на користь економії. Маєтки віддавалися в посесію разом з чи без орендних статей, а тривалість оренди визначалася від 3 до 6 років [20]. Близькість католицького духовенства до польської шляхти за соціальним становищем зумовила їхню спільну політичну опозиційність до політики царської влади і його участь у Листопадовому повстанні 1830-1831 рр. У зв'язку з цим, у рамках репресій проти повстанців, російський уряд провів закриття значної частини римо-католицьких монастирів і передачу їхніх населених маєтків у казенне відомство.

Микола I 19 січня 1839 року розпорядився про заснування спеціального Комітету у складі міністрів державного майна, внутрішніх справ і обер-прокурора Синоду для вирішення питання про церковні маєтки. Результатом стало видання 25 грудня 1841 року указу про передачу в казну маєтків вищого й монастирського духівництва. Останнє засідання Комітету відбулося 5 травня 1843 року. На ньому розглядалися питання передачі в казенне управління населених маєтків

парафіяльного духовництва. У січні-лютому 1842 року була розроблена “Інструкція про прийом духовних маєтків у відання Міністерства державних маєтностей”. По Волинській губернії до складу державних маєтностей було передано 69 маєтків із 8476 кріпаками [21].

Таким чином у ході секуляризації римо-католицьких церковних маєтків на Волині у розрахунку державної влади переважали політичні моменти над фінансовими. На останньому етапі секуляризації духовництво, втративши свої маєтки, отримало штатні оклади. Мета уряду, з якою проводилася секуляризація, – зменшити політичні впливи духовенства на населення краю – була досягнута.

Примітки:

1. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. – К., 1994. – 180 с.
2. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVII – перша половина XIX ст.). – К., 1991. – 127 с.
3. Зінченко А. Церковне землеволодіння ... – С. 23; Андрухов П. Волинська земля (хроніка-джерела-постаті). – Сокаль, 1992. – 62 с.
4. Зінченко А. Церковне землеволодіння ... – С. 47.
5. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному ... – С. 42-61.
6. Wp Urban W. Stolica Apostolska wobec rządów zaborczych i spraw polskich // Historia Kościoła w Polsce. – Т. II: 1764-1945. – Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. V.Kumora i ks. Z.Obertyńskiego. – Poznań; Warszawa, 1979. – S. 379-388.
7. Зінченко А. Церковне землеволодіння ... – С. 110.
8. Там же. – С. 108-110; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996. – 415 с.
9. Ks. Sznarbachowski F. Początek i dzieje rzymsko-katolickiej diecezji łucko-żytomierskiej obecnie łuckiej. – Warszawa, 1926. – S. 118; Білоусов Ю. Київсько-Житомирська єпархія: Історичний нарис. – Житомир, 2000. – 314 с.

10. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – ф. 178: Луцько-Житомирська римо-католицька духовна консисторія, оп. 4, спр. 150: Ведомости о состоянии фундушевых сумм костелов Луцкой епархии с 1831 по 1838 гг.
11. Зінченко А. Церковне землеволодіння ... – С. 111-112.
12. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному ... – С. 92-98; Malinowski M., Kołosok B. Zarys dziejów diecezji łuckiej oraz katedry św. Piotra i Pawła w Łucku. – Kalwaria Zebrzydowska, 1993. – 144 s.
13. Зінченко А. Церковне землеволодіння ... – С. 112-114.
14. Ks. Sznarbachowski F. Początek i dzieje ... – S. 223.
15. Центральний Державний Історичний Архів України в м. Київ (далі – ЦДІАК України). – ф. 442: Канцелярія київського військового, волинського і подільського генерал-губернатора, оп. 64, 1834 р., спр. 166: Відомість про скасовані римо-католицькі монастирі в Київській, Подільській і Волинській губерніях. – арк.1-8зв.
16. Там же. – арк. 34-38зв; Татаркін В. Ю. Луцько-Житомирська католицька єпархія на Волині. Конфесії, монастирі, костели // Матеріали V Науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1994. – С. 127-137.
17. ЦДІАК України. – ф. 442, оп. 64, 1833 р., спр. 166а: Про скасування деяких лишніх римо-католицьких монастирів. – арк. 1-412.
18. Зінченко А. Церковне землеволодіння ... – С. 111-117.
19. ЦДІАК України. – ф. 707, оп. 309, 1839 р., спр. 56: Справа про розподіл доходів з маєтків скасованих римо-католицьких монастирів Київської, Подільської і Волинської губерній. – арк. 1-11.
20. Зінченко А. Церковне землеволодіння ... – С. 141-143.
21. ДАЖО. – ф. 178, оп. 7, спр. 198: Рапорты приходского духовенства об имениях, назначеных для передачи в казну, 1844 г.